

УДК 316.75 (477) "653"

ФОРМУВАННЯ ІДЕОЛОГІЇ АВТОРИТАРИЗМУ ТА ЇЇ ПОШИРЕННЯ В СРСР ТА УСРР ПРОТЯГОМ 1920-х років

ОЛЕКСАНДЕР СИТНИК,

кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права
Донецького юридичного інституту Луганського державного університету
внутрішніх справ ім. Е. О. Дідоренка

Стаття присвячена аналізу процесу формування ідеології авторитаризму в СРСР та УСРР. Ураховано особливості трансформації більшовизму в авторитарну форму правління через запровадження "воєнного комунізму" й непу. Особлива увага приділена розкриттю сутності авторитаризму.

Ключові слова: ідеологія авторитаризму, "воєнний комунізм", нова економічна політика, комунізм, світова революція, соціалізм.

Постановка проблеми. Протягом останніх двох з половиною тисячоліть, із часів Будди й Сократа, спостерігається протистояння двох ідейно-ціннісних установок, котрі можна визначити як соціоцентричну та персоналістичну. Перша з них походить ще від первісної, родоплемінної свідомості, ґрунтується на уявленні про онтологічний та аксіологічний пріоритет колективного буття над індивідуальним. Із цього випливає, що рід, плем'я, народ, держава, конфесія, клас, стан, партія та ін. за своєю суттю реалії більш високі та значущі, ніж особистість, субстанційно більш глибокі, ніж вона, первинні щодо неї. Тому такі соціальні спільності декларуються як цінності вищого рівня. Відповідно окрема людина, яка розглядається як їх аспект, функція, прояв, може розглядатися як засіб, бути, як в архаїчні часи, принесеною в жертву заради "спільного блага" ідолу держави, народу, конфесії тощо. У результаті група людей (конфесійна, соціальна, національна тощо) проголошуються більш фундаментальною цінністю, ніж окрема особа.

Актуальність дослідження зумовлена сучасним характером наростання авторитарних тенденцій в окремих країнах і необхідністю протистояння такої практики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Суспільно-політичне становище в УСРР протягом 1920-х років із точки зору встановлення авторитарного режиму висвітлено в багатьох роботах. Серед них особливо варто виділити роботи таких авторів, як Д. А. Волкогонов [1], А. Граціозі [2], М. Дорошко [3], Г. Капустян [4], С. В. Кульчицький [5] та ін. Однак процес становлення авторитарної ідеології на теренах України ще потребує детального дослідження.

Мета статті полягає в дослідженні процесу зародження та розвитку ідеології більшовизму й особливостях поширення та утвердження її в СРСР й УСРР. Також значна увага приділяється характеру трансфор-

мації більшовизму в авторитаризм через запровадження "воєнного комунізму" та нової економічної політики.

Виклад основного матеріалу. На думку Ю. В. Павленка, формування авторитарних ідеологій, що у своєму логічному розвитку прагнуть до тоталітаризму, відбувалося в рамках конфесійно-інквізиторського, соціалістично-більшовицького чи націонал-фашистського типу [6]. За твердженням Х. Ортега-і-Гассета, Росія страждала на очевидний і тривкий брак видатних особистостей. Звідси поставало домінування гігантської "народної плазми", що, у свою чергу, породжувало протоплазматичний аморфний ефект російського життя [7]. Іншими словами, для суспільно-політичного життя Росії завжди було характерним домінування деструктивної маси над особистістю, що зазвичай приводило до утвердження деспотичних і тоталітарних режимів. Продовжуючи думку Х. Ортеги-і-Гассета, слід підкреслити, що маса - це натовп без індивідуальності, котрий сприяє появі та утвердженню антидемократичних режимів, а отже, "людина-маса", на протигагу людині-індивідуальності, - істотна загроза правовому, громадянському суспільству [8]. Протягом кількох століть російська влада цілеспрямовано насаджувалися в Україні. Особливо ця тенденція активізувалася в період приходу до влади більшовиків.

Комуністи захопили владу в Росії, будучи зовсім не готовими ні до управління державою, ні до ведення господарства. Це були підпільні "інтелігенти", "старі нелегальники", "комуністичні літератори", "професійні журналісти", які звикли розмовляти, писати партійні статті й сидіти по в'язницях [9].

Розвиваючи ідеологію більшовизму, В. Ленін вважав, що саме прошарок професійних революціонерів стане ядром керівного апарату майбутньої держави диктатури пролетаріату. Екстремальні умови існування ленінської партії на початку ХХ століття та її відвер-

та спрямованість на захоплення влади революційним шляхом привели до звуження демократичних принципів у діяльності партії, формування нелегальної структури професійних революціонерів і вироблення в них апаратних навичок.

Згодом брак освіти та кваліфікації "герої" громадянської війни та провідники політики "воєнного комунізму" сповна компенсували вмінням командувати та вести апаратні ігри [10]. Партійно-радянська організація суспільства сформувала величезний бюрократичний механізм, який гарантував певну стабільність із використанням системи надзвичайних органів, що діяли швидко та нерідко протизаконно. Поряд із цим існував сильний пропагандистсько-ідеологічний апарат для обробки свідомості людей [11].

Одним із трагічних наслідків штучного й безпідставного впровадження в життя ідеологічних доктрин більшовиків (політики продрозверстки, "воєнного комунізму" тощо) було остаточне зруйнування господарства та економіки країни.

Більшовики своєю некомпетентністю та грабіжницькою політикою привели до руйнації як Росії, так і України [12]. Саме політика "воєнного комунізму" - повного диктату комуністичного режиму над особою - стала головною причиною голоду 1921-1923 років, який уразив Україну та південну Росію [13]. Терміном "воєнний комунізм" більшовики позначали сукупність усіх соціальних й економічних заходів періоду громадянської війни. Уперше цей термін використав Ленін в одній із своїх статей у квітні 1921 року [14]. Російський "воєнний комунізм" був не лише породженням більшовицької ідеології, а й російського "історичного досвіду" - традиції російського самодержавства [15]. На думку сучасних українських учених В. Ф. Верстюка та І. Л. Гошуляка, "воєнний комунізм" слід розглядати більш широко, як сукупність ідеологічних, політичних та економічних дій. Причому якраз у названій послідовності ідеологічні переконання втілювалися у відповідну політичну лінію партії більшовиків, а вже звідси впливали суто економічні наслідки [16].

Запровадження "воєнного комунізму" більшовиками було спробою втілення комуністичної ідеології в життя: виробництво й розподіл без приватної власності товарно-грошових відносин і ринку. Це була відверта авантюра, що не мала під собою жодних соціально-економічних підстав - лише політичні. Особливо неприйнятною вона була для України, основна маса населення якої - селяни - приватні власники - не могла її сприйняти в принципі. Однак саме на Україну як провідну житницю колишньої імперії був спрямований головний напрям політики "воєнного комунізму". Від неї Україна й найбільше постраждала.

Більшовицька Росія не могла існувати без України, їй не вистачало власних ресурсів. Українські більшовики, що були представниками Кремля в Україні, робили все можливе, щоб зберегти та поширити владу ЦК РКП(б). Оскільки основним, у чому відчувала потребу РСФРР, було продовольство, а воно йшло переважно з України, то об'єднання економік було єдиним шансом для Леніна утриматися й надалі при владі. Відповідно до цієї тези Україна значно більше віддавала центру, аніж отримувала, тобто була донором радянської Росії. Відтак компартійно-радянське керівництво України свідомо жертвувало інтересами республіки заради збереження та розши-

рення більшовицького панування [17]. Тому голод 1921-1923 років в Україні мав суб'єктивні причини, пов'язані із соціально-економічними перетвореннями партії більшовиків і насильницькими заходами, за допомогою котрих вони здійснювалися. Продовольча розкладка як складова частина економічної політики мала сприяти, на думку більшовиків, насильницькому переходу до комуністичного, тобто позаринкового, способу виробництва й розподілу продукції [18]. Волюнтаризм і некомпетентність більшовицьких лідерів, які здебільшого були далекими від економічно-господарських справ професійними революціонерами або навіть і колишніми експропріаторами (фактично - злочинцями) чи просто дилетантами - вихідцями із середовища люмпен-пролетаріату, вели не лише до нищення старих форм господарювання, але й унеможлилювали створення якихось нових раціональних форм економічного життя. Лише такі тимчасові заходи, як використання старих професійних кадрів і "нова економічна політика" дали можливість відвернути крах радянської системи.

Ідеологія "нової економічної політики" та "ленінського кооперативного плану" була розроблена значною мірою М. Бухаріним. Ця ідеологія стала альтернативою "великого перелому" 1929 року Й. Сталіна.

Перехід до непу був здійснений у результаті тиску з боку селян, робітників, політичної опозиції, а не внаслідок перегляду політико-ідеологічних засад правлячої партії. Вони залишилися тими ж: "диктатура пролетаріату", "керівна роль партії", "держава - основний інструмент побудови соціалізму". У продовженні курсу побудови комунізму неп був розрахований на те, щоб через соціальний компроміс із дрібнобуржуазною більшістю населення країни рухатися до поставленої мети, хоча значно повільніше, але з меншим ризиком для влади. Економічні перетворення, розпочаті Х з'їздом партії, не стосувалися глибинних засад "воєнно-пролетарської" політичної системи. Розпочавши реорганізацію економіки з перегляду податкової політики на селі, більшовики використовували податкову систему як інструмент для маніпуляції селянством, його розколу, утримання влади в своїх руках [19].

Якщо Л. Троцький бачив у непі першу ознаку "виродження більшовізму", то М. Бухарін, навпаки, розгледів чудовий історичний шанс поєднати нові можливості, котрі дає соціалізм економіці, суспільству, з підприємницьким потенціалом старих, відкинутих структур [20].

17 квітня 1925 року М. І. Бухарін на зборах московського активу, розмірковуючи про "нові завдання в області селянської політики", заявив: "Селянам, усім селянам необхідно сказати, - **збагачайтесь**, розвивайте своє господарство і не турбуйтеся, що вас притиснуть!" [21]. Подібні заяви стали приводом для серйозних ідеологічних баталій, що розколювали партійне керівництво й більшовицьку партію в цілому. При цьому відчувався вплив тієї необмеженої влади, котра виявилась у руках й Сталіна. Одним із найактивніших учасників внутрішньопартійної боротьби середини 1920-х років, настільки ж гострим і непримиренним, як і його політичні опоненти, був М. Бухарін. У результаті перемогла сталінська лінія, що привело до рішучого зламу режиму внутрішньопартійної демократії та встановлення сталінського самовладдя, яке спиралось на командно-бюрократичну систему управління.

М. Бухарін і його прибічники, насамперед Риков, Томський, Угланов, виступили та вели всіма допустимими для них засобами боротьбу проти зламу нової економічної політики, партійної та радянської демократії, принципів соціалізму. Так виникла "бухарінська альтернатива" - несталінський варіант здійснення індустріалізації країни та соціалістичного перетворення селянської економіки. Однак зіткнення й боротьба бухарінської та сталінської позицій не вичерпувались варіантами рішень народногосподарських завдань, що різко загострилися на кінець 1920-х років. За ними стояло дещо неспівмірно більше - принципові відмінності в розумінні нового суспільства, його сутності, шляхів його створення [22].

Розбивши "ліву" опозицію за допомогою М. Бухаріна, Й. Сталін з 1928 року починає нападати на самого М. Бухаріна і так званих "правих". У цей же час він запроваджує "антикуркульську" програму. Неп був поступкою реальним потребам суспільства, а така поступка ставила під загрозу водночас і владу ідеології, і саму владу Сталіна. І навпаки, "соціалізм в одній країні" мав зміцнити й те, й інше. Ідея "побудови соціалізму" в Радянському Союзі поєднувала Сталіна водночас із революційною традицією взагалі, і з більшовизмом зокрема [23]. При цьому більшовицька влада, що певний час терпіла відродження приватновласницьких відносин, розпочинає новий наступ на їхніх носіїв - насамперед заможних селян. Одночасно відбувається винищення наслідків політики коренізації. З особливою гостротою відбувалася вся ця боротьба в Україні, де спротив більшовицькій ідеології був чи не найбільший по всіх теренах Радянського Союзу.

М. Бухарін вважав Й. Сталіна політиканом, політичним інтриганом. Він висловлював думку, що, прагнучи до єдиновладдя, Сталін змінює політику залежно від того, кого зі своїх політичних суперників він хоче позбавитися [24]. Усе це свідчило про кризу більшовицької ідеології та хитання в лавах її прихильників.

О. Солженіцин зауважив, що найбільший страх для М. Бухаріна полягав у виключенні з партії, залишитися жити, але поза партією. На цьому чудово грав Сталін - із того часу, як сам став партією. У М. Бухаріна, як і в усіх інших репресованих більшовицьких лідерів, не було окремої точки зору, як і не було своєї дійсно опозиційної ідеології, на котру вони могли б спертися. Сталін оголошував їх опозицією, перш ніж вони нею ставали. І всі їх зусилля спрямовувались на те, щоб утриматися в партії і при цьому не зашкодити їй [25]. Виведення групи М. Бухаріна з керівництва ще більше зміцнило становище Сталіна, який став фактично диктатором країни. Форсованим темпом почав складатися культ його особи. У ході ідейно-політичної боротьби КП(б)У в абсолютній більшості підтримувала сталінську більшість [26].

Серед причин перемоги Сталіна було те, що йому вдалося висловити точку зору тієї частини партії, яка прагнула до форсованої побудови соціалізму та не сприймала неп. Адже основна боротьба в ідеологічній сфері стосувалася двох проблем: суті й перспективи непу, ролі й ступеня розвитку внутрішньопартійної демократії [27]. Відтак, у кінці 1925 - на початку 1926 років стала виникати тенденція до персональної диктатури Й. Сталіна. Вона дозволяла зробити припущення про фактичну заміну в перспективі колегіаль-

ного способу прийняття рішень на єдиновладний [28]. Саме на цей період припадає початок формування сумнозвісного культу особи Сталіна.

Проте, на думку Д. А. Волгогонова, таємниці культу полягають не в особистостях, а в тому процесі, що почав швидко розвиватися після смерті Леніна. Інститути держави, партії, суспільства виявилися непростосованими для соціального захисту. Недосконалість політичного механізму влади зробила можливим думку, волю, примху однієї людини видавати за волевиявлення народу. Відсутність справжньої виборності, змінності й механізму оновлення керівництва, створення "номенклатури", всевладдя апарату, висунення насильства як універсального засобу вирішення соціальних питань створили передумови серйозних деформацій у сфері суспільної та індивідуальної свідомості. У ній почали відігравати домінуючу роль міфи, обожнювання окремої людини [29].

Відхід "правих" - Бухаріна, Рикова, Томського - від партійно-державного керівництва спровокував перехід суспільства до командно-репресивної системи управління. Селяни протестували проти нової хвилі примусових хлібозаготівель. Невдоволення села вище політичне керівництво намаглося подолати подальшим репресивним тиском. Зокрема, ухвала Політбюро ЦК ВКП(б) від 3 січня 1929 року спрямовувалась на блискавичне проведення репресій серед "куркульських терористів". Відтак "надзвичайщина" породжувала особливу поведінку, формувала комплекс "власної завищеності" серед тих, кому система надала право бути зверхніми над "винуватим селом" [30]. Усунувши Л. Троцького та його союзників із політичного життя, Сталін приготувався до повороту в економічній політиці. Для цього він запозичив у свого ворога жупел "куркульської небезпеки" - дуже зручний, щоб морально виправдати надзвичайні заходи під час хлібозаготівельних кампаній. При цьому, Сталіну була потрібна розпливчастість критеріїв, за допомогою яких окреслювалася експлуататорська верхівка села. Стверджуючи, що куркуль "має можливість вести за собою середняка", а тому гальмує соціалістичні перетворення, він отримав привід придушувати будь-який опір селянських мас побудові далеких від справжнього соціалізму форм колективного господарювання. Кожного середняка можна було оголосити куркулем і розчавити державною машиною [31].

Висновок

Централізація політичного механізму влади при монопольному становищі більшовицької партії та її домінуванні в суспільно-політичному житті країни вела до встановлення авторитарного режиму. Маніпуляція свідомістю людей з метою насадження штучної ідеології та соціальних доктрин, не притаманних самому духу народу та його традиціям, породжувала деформацію моралі й духовності, сприяла поширенню атеїзму, політичного фанатизму, проявам людиноненавистництва.

Загалом ідеологія авторитаризму завдяки нівелюванню таких суспільно-політичних цінностей, як право, мораль, духовність і внаслідок підміни їх всілякими ерзац-ідеями на кшталт унікальної й прогресивної ролі більшовицької партії, "диктатури пролетаріату", "класової боротьби", культу особи тощо підготувала ґрунт для встановлення тоталітарного режиму.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Волкогонов Д. А. Триумф і трагедія: політичний портрет Й. В. Сталіна : у 2 кн. / Д. А. Волкогонов. - К. : Політвидав України, 1989. - Кн. 1. - 597 с.; Кн. 2. - К. : Політвидав України, 1990. - 671 с.
2. Граціозі А. Війна і революція в Європі, 1905-1956 рр. / А. Граціозі ; [пер. з іт. М. Прокопович]. - К. : Вид-во Соломії Павличко "Основи", 2005. - 350 с.
3. Дорошко М. С. Номенклатура: керівна верхівка Радянської України (1917-1938 рр.) : [монографія] / М. Дорошко. - К. : Ніка-Центр, 2008. - 368 с.
4. Капустян Г. Згорання непу та створення командно-репресивної системи управління селом / Г. Капустян // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія. - Вип. 12. - Ужгород : СМП "Вісник Карпат", 2005. - С. 108-114.
5. Кульчицький С. В. Ціна "великого перелому" / С. В. Кульчицький. - К. : Вид-во "Україна", 1991. - 431 с.
6. Павленко Ю. В. История мировой цивилизации. Философский анализ / Ю. В. Павленко. - К. : Феникс, 2002. - С. 17-18.
7. Ортега-і-Гасет Х. Вибрані твори / Х. Ортега-і-Гасет ; [пер. з ісп. В. Бурггардта, В. Сахна, О. Товстенко]. - К. : Основи, 1994. - С. 184.
8. Там само. - С. 8.
9. Ильин И. А. О России / И. А. Ильин. - М. : Студия "Тригэ" Никиты Михалкова "Российский архив", 1996. - С. 49.
10. Дорошко М. С. Номенклатура: керівна верхівка Радянської України (1917-1938 рр.) : [монографія] / М. С. Дорошко. - К. : Ніка-Центр, 2008. - С. 59, 75.
11. Політична історія України. XX століття : у 6 т. / [за ред. І. Ф. Кураса (голова) та ін.]. - К. : Генеза, 2003. - Т. 3: Утвердження радянського ладу в Україні (1921-1938) / С. В. Кульчицький (кер.), Ю. І. Шаповал, В. А. Греченко та ін. - С. 129.
12. Сербин Р. Голод 1921-1923 років і українська преса в Канаді / Р. Сербин. - Торонто-Київ : Українсько-Канадський Дослідно-документаційний Центр, 1992. - С. 19-20. - (АН України, Ін-т української археографії).
13. Верстюк В. Голодомор 1932-1933 рр. - геноцид українського народу / В. Верстюк, В. Тилишак, І. Юхновський. - К. : В-во імені Олени Теліги, 2008. - С. 8.
14. Боффа Дж. История Советского Союза. - Т. 1. От революции до второй мировой войны: Ленин и Сталин. 1917-1941 гг. / Дж. Боффа ; пер. с итал. - М. : Международные отношения, 1990. - С. 123.
15. Граціозі А. Війна і революція в Європі, 1905-1956 рр. / А. Граціозі ; [пер. з іт. М. Прокопович]. - К. : Вид-во Соломії Павличко "Основи", 2005. - С. 49.
16. Гошуляк І. Л. Політичні аспекти історії громадянської війни на Україні / І. Л. Гошуляк // Український історичний журнал. - 1990. - № 12. - С. 45.
17. Єфіменко Г. Про причини появи "Волобуєвщини" / Г. Єфіменко // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. - 2005. - № 14. - С. 99.
18. Голод 1921-1923 років в Україні : зб. документів і матеріалів / упоряд.: О. М. Мовчан, А. П. Огінська, Л. В. Яковлева ; відп. ред. С. В. Кульчицький. - К. : Наук. думка, 1993. - С. 5. - (АН України, Ін-т історії України та ін.).
19. Корновенко С. В. Село. Хліб. Гроші. Податкова політика радянської влади в українському селі у період НЕПу / С. В. Корновенко, В. М. Лазуренко. - Черкаси : "Ваш Дім", Видавець ПП Дикий О. О., 2004. - С. 63.
20. Волкогонов Д. А. Триумф і трагедія: політичний портрет Й. В. Сталіна : у 2 кн. / Д. А. Волкогонов. - К. : Політвидав України, 1989. - Кн. 1. - С. 300.
21. Писаренко К. А. Тридцатилетняя война в Политбюро. 1923-1953 / К. А. Писаренко. - М. : Вече, 2006. - С. 176.
22. Данилов В. П. "Бухаринская альтернатива" / В. П. Данилов // Бухарин: человек, политик, ученый / [под ред. В. В. Журавлева]. - М. : Политиздат, 1990. - С. 87-88.
23. Фюре Ф. Минуле однієї ілюзії. Нарис про комуністичну ідею у XX столітті / Ф. Фюре ; [пер. з франц. В. Каденко]. - К. : ДУХ І ЛІТЕРА, 2007. - С. 228, 230.
24. Ларина-Бухарина А. М. Всегда верила, что правда торжествует / А. М. Ларина-Бухарина // Бухарин: человек, политик, ученый / [под ред. В. В. Журавлева]. - М. : Политиздат, 1990. - С. 400-401.
25. Солженицын А. И. Архипелаг ГУЛАГ / А. И. Солженицын. - М. : ИНКОМ НВ, 1991. - Т. 1. - С. 296.
26. Політична історія України. XX століття : у 6 т. / за ред. І. Ф. Кураса (голова) та ін. - Т. 3: Утвердження радянського ладу в Україні (1921-1938) / С. В. Кульчицький (кер.), Ю. І. Шаповал, В. А. Греченко та ін. - К. : Генеза, 2003. - С. 118.
27. Там само. - С. 118.
28. Писаренко К. А. Тридцатилетняя война в Политбюро. 1923-1953 / К. А. Писаренко. - М. : Вече, 2006. - С. 190.
29. Волкогонов Д. А. Триумф і трагедія: політичний портрет Й. В. Сталіна : у 2 кн. / Д. А. Волкогонов. - К. : Політвидав України, 1989. - Кн. 1. - С. 301.
30. Капустян Г. Згорання непу та створення командно-репресивної системи управління селом / Г. Капустян // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія. - Вип. 12. - Ужгород : СМП "Вісник Карпат", 2005. - С. 111.
31. Кульчицький С. В. Ціна "великого перелому" / С. В. Кульчицький. - К. : Вид-во "Україна", 1991. - С. 56-57.

O. Sytnyk

FORMING OF IDEOLOGY OF AVTORITARIZMA AND ITS DISTRIBUTION IN USSR AND USRR DURING 1920th YEARS

The article is devoted to the analysis of process of forming of ideology of avtoritarizma in USSR and USRR. The features of transformation of bolshevism are taken into account in the authoritarian form of rule by introduction of "military communism" and policy new economic. The special attention is spared to opening of essence of avtoritarizma.

Key words: ideology of avtoritarizma, "military communism", new economic policy, communism, world revolution, socialism.

© О. Ситник

Надійшла до редакції 13.11.2009

№ 9 (100) грудень 2009 р.